

**Müslümanların
Coğrafya Tarihine
Bugüne Kadar Bilinmeyen
İnanılmaz Büyük Katkısı**

Prof. Dr. Fuat Sezgin

15 Haziran 2015, Kayseri

PROF.DR. FUAT SEZGİN KİMDİR ?

24 Ekim 1924'te Bitli'ste doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü'nde İslami Bilimler ve Orientalistik alanında öncü bir yere sahip olan Alman orientalist Hellmut Ritter 'in yanında öğrenim gördü. Ritter'in, tavsiyesi üzerine bir gündeki bilimsel çalışma saatini 18 saate çıkardı.

Üniversitemizdeki bu caddeye ismini verdiğimiz Prof. Dr. Fuat Sezgin, hayatını İslam Bilimler Tarihi araştırmalarına adanmış, bu disiplinin yaşayan en büyük otoritesi olarak kabul edilen bir ilim adamıdır. Yararlandığı hiçbir kaynağı çeviriden değil, dilin kendisini öğrenerek orijinal dilinden okumuştur. Bu yolla 30'a yakın yabancı dil öğrenmiştir. 1961 yılında Almanya'ya giden Fuat Sezgin, Frankfurt Üniversitesi'nde önce misafir doçent olarak dersler verdi. 1965 yılında Frankfurt Üniversitesi'nde profesör oldu. Otuz yıla yakın bir süredir çalışmalarını

Frankfurt'ta bulunan Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'ne bağlı, aynı zamanda kurucusu ve direktörü olduğu Arap-İslam Bilimler Tarihi Araştırmaları Enstitüsü'nde yürütmektedir. Bu enstitüde İslam Bilim Tarihi ile ilgili 1400 civarında kitap yayınlamıştır. Kendisine ait el yazma eserlerden oluşan 10 bin kitaplık kütüphanesindeki kitapları ciltçiliği öğrenerek kendisi ciltlemiştir.

Prof. Dr. Sezgin, Goethe Üniversitesine bağlı, Arap-İslam Bilimler Tarihi Araştırmaları Enstitüsü Müzesinin de kurucusudur. Bu müzede İslam Bilim tarihi ile ilgili 800 civarında obje yeniden Fuat Sezgin'in bilimsel çalışmalarının ağırlık noktası Arap-İslam kültür çevresinde tabii bilimler tarihi alanı olmuştur ve bu alanda 1965 yılında habilitasyon çalışmasını yapmıştır. Henüz İstanbul'da iken başladığı 7./14. yüzyıldan itibaren gelişen Arap-İslam edebiyatı tarihi çalışmasına (Geschichte des arabischen Schrifttums) Almanya'da da devam ederek, orientalistik çalışmaları için kaynak eser haline gelmiş ve hala aşılamamış 13 ciltlik eserinin ilk cildini 1967'de son cildini ise 2000 yılında yayınladı. Geschichte des Arabischen Schrifttums İslam'ın ilk döneminde uğraşmış, dini ve tarihi edebiyattan coğrafya ve haritacılığa kadar bütün ana ve yan bilim dallarını konu alan Sezgin, Arap-İslam Bilimleri Enstitüsü için hazırladığı bilimsel araç ve gereçlerin benzerlerini yaptırarak, 25 Mayıs 2008 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı İstanbul İslam, Bilim ve Teknoloji Müzesi'nin açılmasında öncü rol oynamıştır.

Prof. Sezgin, Suudi Arabistan Kral Faysal Vakfı'nın İslami Bilimler Ödülünü 1978 yılında alan ilk kişidir. Almanya Federal Cumhuriyeti'nden üstün hizmet ödülü almıştır. İran İslami Bilimler Kitap Ödülü gibi birçok ödüle layık görülmüştür. Prof. Dr. Sezgin'in günümüzde halen Türkiye Bilimler Akademisi-TÜBA, TÜBİTAK, Fas Bilim Akademisi ile Kahire, Şam ve Bağdat'ta bulunan Arap Dil Akademisi'yle ortaklaşa çalışmaları vardır.

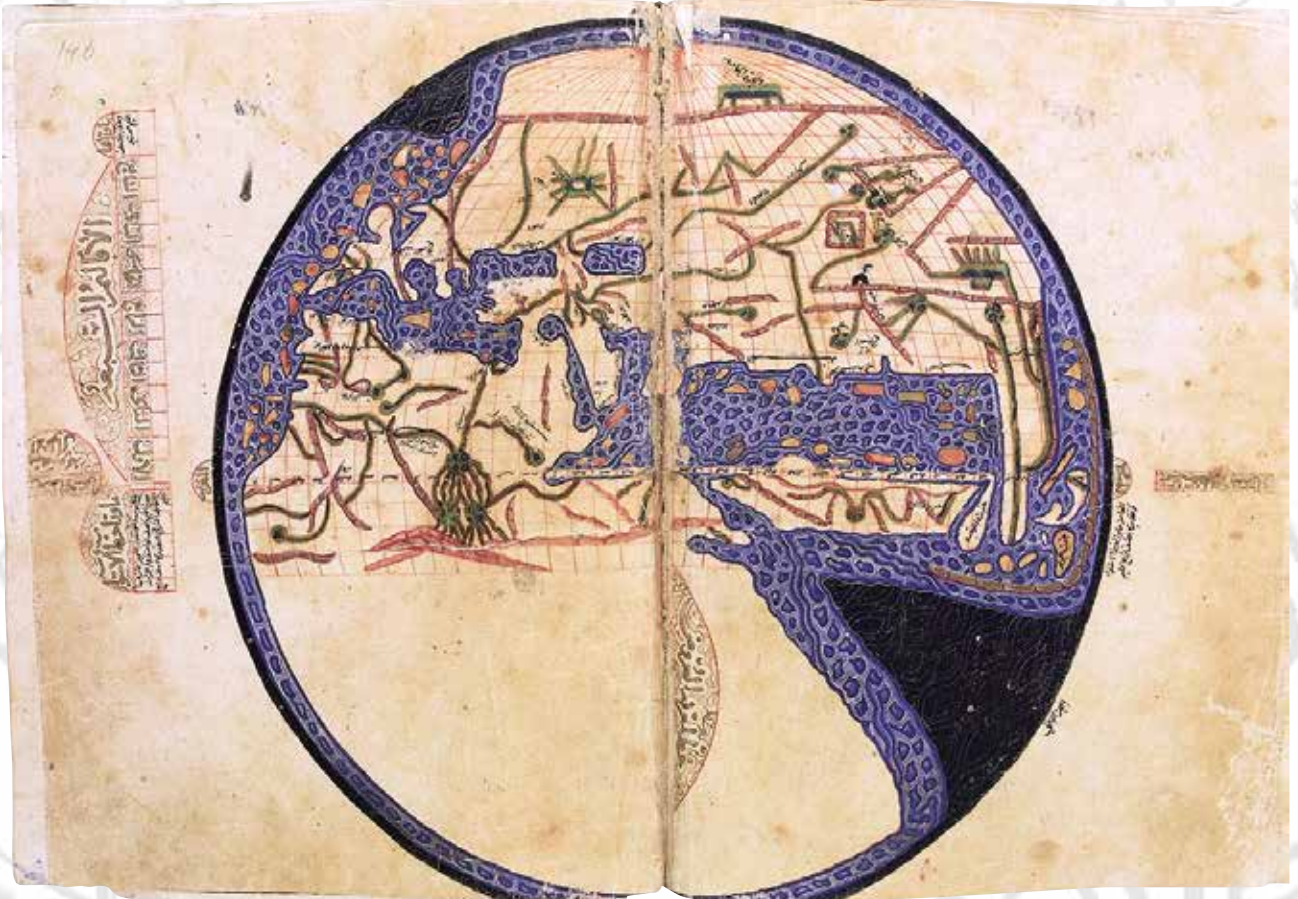
Bugün Üniversitemizde misafir ettiğimiz Prof. Dr. Fuat Sezgin, meslektaş Dr. Ursula Sezgin'le evlidir ve birlikte Frankfurt'a yakın bir yerde ikamet etmektedirler.

Müslümanların Coğrafya Tarihine Bugüne Kadar Bilinmeyen İnanılmaz Büyük Katkısı

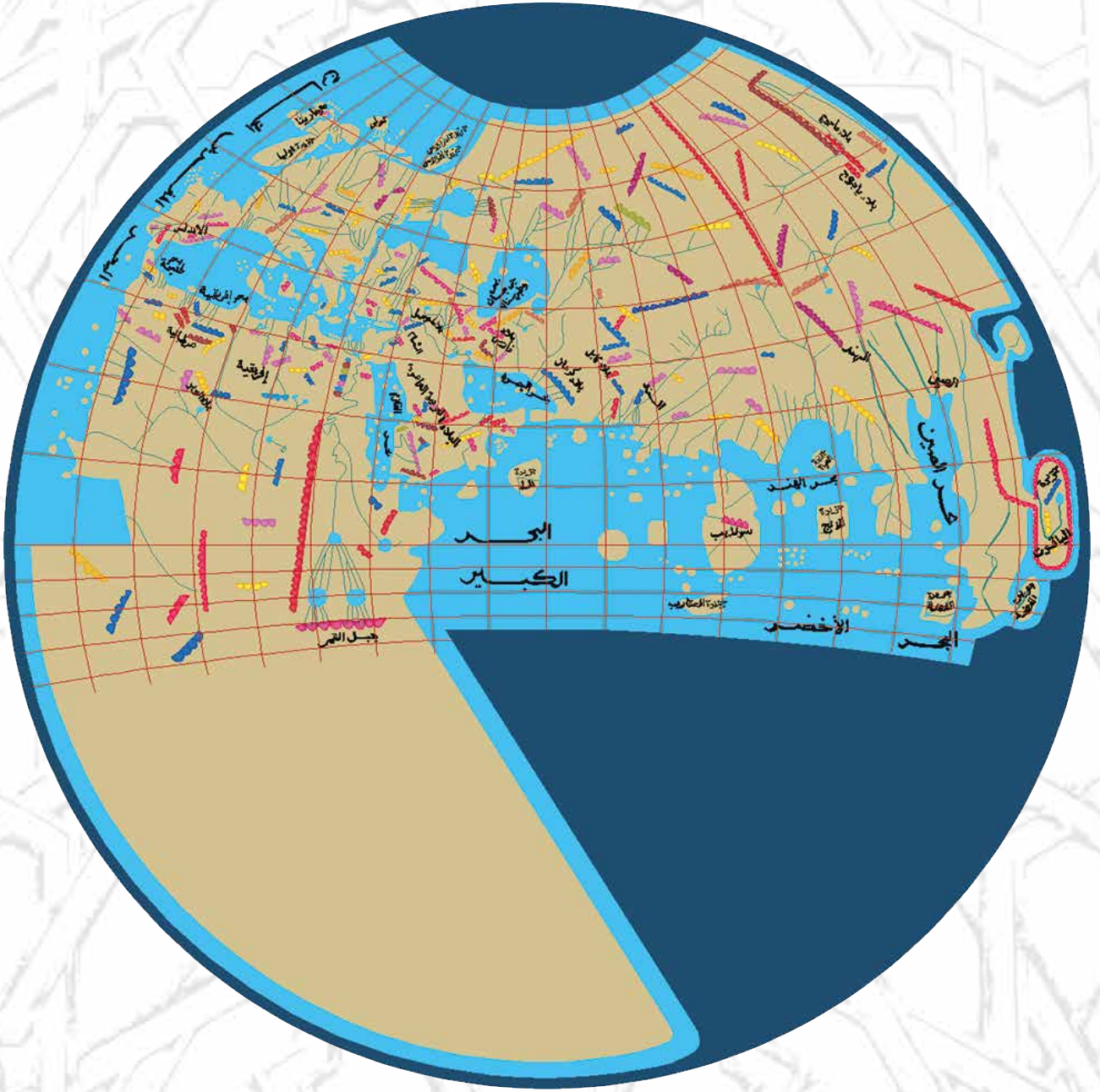
Prof. Dr. Fuat Sezgin

*Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi
Arap-İslam Bilimler Tarihi Araştırmaları Enstitüsü*

Ben İslam Bilimler Tarihi adlı kitabımın onuncu cildi olarak coğrafya alanını 1984 yılında yazmaya başladım. Elimde kaynak olarak Kraçkovski'nin ve André Miquel'in mükemmel kitapları, diğer oryantalistlerin Enstitümüzde yayınladığımız yüzlerce kitap ve makalesi ve yüzlerce yazma eserin dünya kütüphanelerinden sağladığımız mikrofilmleri vardı. Bunlarla üç veya dört yılda yazılması planlanan Bilimler Tarihi kitabımın coğrafya cildinde sağlanabileceği inancındaydım. Büyük bir şans eseri olarak daha 1984 yılında, yani coğrafya alanını elime aldığım ilk yılda Topkapı Sarayı'nda 14. yüzyıldan kalmış 27 ciltlik bir Arapça ansiklopedide miladî 9. yüzyılın ilk çeyreğinde Abbâsî halifesi al-Ma'mûn tarafından pek çok coğrafyacı ve astronomu çalıştırarak yaptırdığı dünya haritasını buldum. Böyle bir haritanın yapıldığı biliniyordu ama kaybolmuştu. Bize ulaşan bu haritanın 14. yüzyıldan kaldığını, birçok sefer birbirinden yapılmış kopyelerden biri olduğunu, böylece aslından bir dereceye kadar uzaklaşmış bulunduğunu dile getirmek isterim.

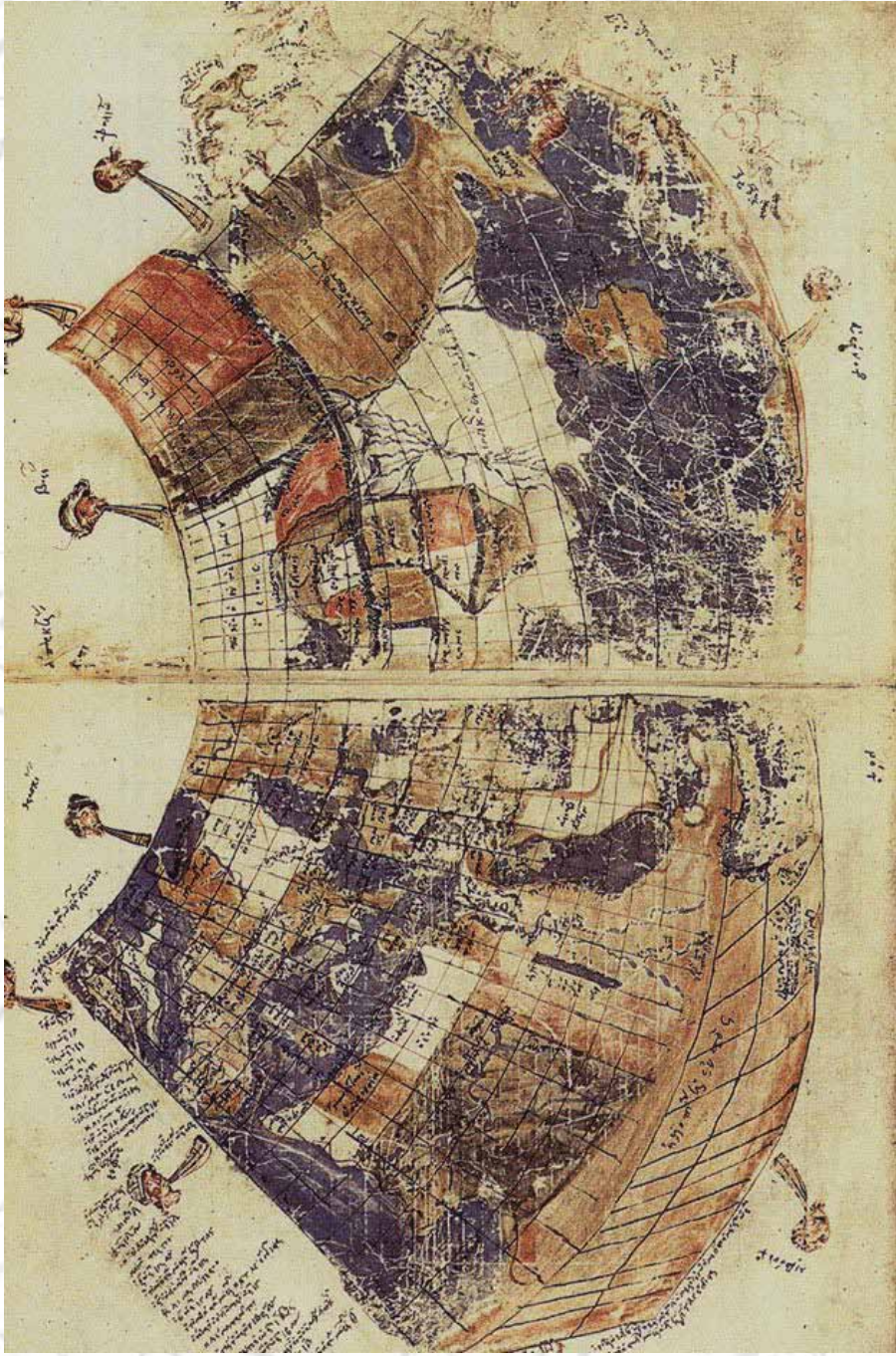
Şekil 1: Halife al-Ma'mûn'un yaptırdığı dünya haritası

Şekil 2: al-Ma'mun dünya haritasının enlem boylamlar kitabına dayanarak yaptığımız dünya haritası

Al-Ma'mun haritasının, diğer bir şans eseri olarak, hazırlanmasına katılan al-Hazemî'nin ortaya koyduğu koordinatlar cetveli bize ulaşmıştır. Bu cetvel al-Ma'mun'un haritasını noksansız olarak çizmemizi sağlıyor.

Şunu vurgulamak isterim ki, Müslüman coğrafyacılar bu dünya haritasını sıfırdan başlayarak yapmadılar. Babilonyalıların, Mısırlıların yaptıkları dünya haritaları bile bize ulaşmış bulunuyor. Müslümanlar Batlamyus'un Geographike Hyphegesis (Coğrafya'ya Giriş) adlı kitabı ile ondan elli yıl kadar sonra yaşamış olan Marinus'un dünya haritasını tanıyorlardı. Batlamyus birçok coğrafya tarihçileri gibi benim inancıma göre de hiç harita yapmamıştı. O kitabında Marinus'un çok abartılmış değerlerini tahmîni olarak küçülterek yapılacak yeni bir haritaya enlem, boylam dereceleri sağlamıştı. Onun verdiği değerler arasında astronomik metotlarla bulunmuş birçok enlem derecesi ve ölçüye dayanan tek bir boylam derecesi var: Kartago-Arbela (Tunus-Erbil) arası. Bu da 11° hatalıydı. 13. yüzyılın sonuna doğru Maximos Planudes adlı bir Yunanlı papaz Batlamyus'un kitabına dayanarak bir dünya haritası yaptı. Ben şahsen onun bir dereceye kadar al-Ma'mun haritasından ilham aldığına inanıyorum. Tabii sebepsiz değil.

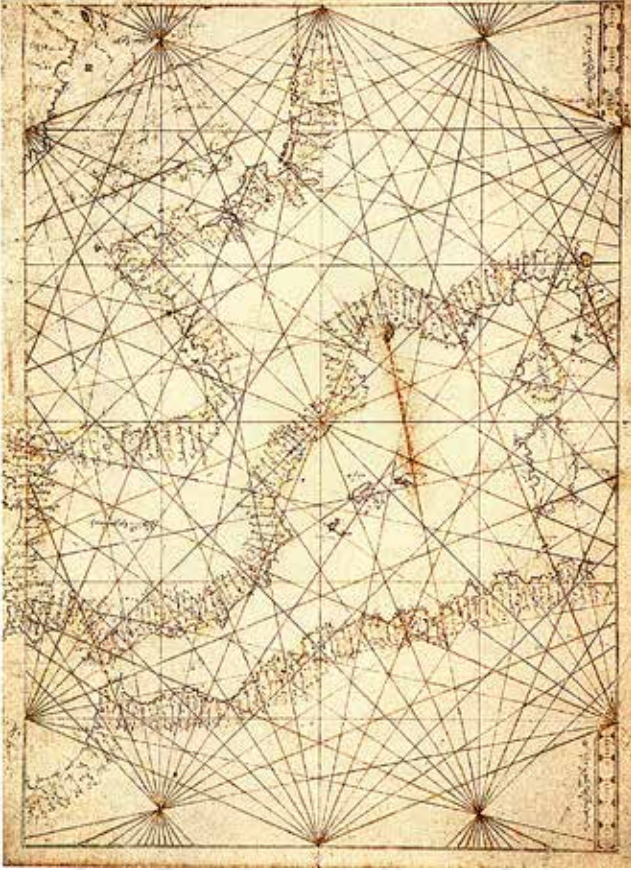
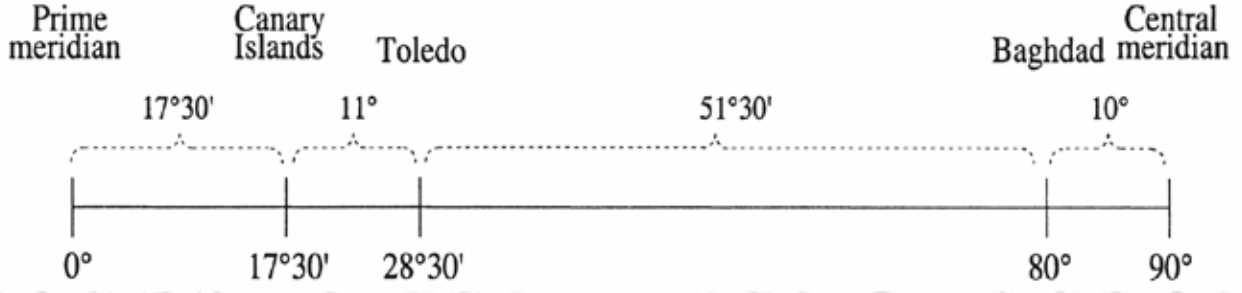

Şekil 3: Batlamyus Coğrafyası'nın 13. yüzyıldaki yazmasında tanıtılan dünya haritası

Al-Ma'mün haritasının önemli özellikleri olarak şu noktalara işaret etmek istiyorum:

1. Bu harita küresel, ekvatorдан kuzeye ve güneye gittikçe darlaşan eğik meridyenler taşıyor.
2. Akdeniz'in uzunluğu Batlamyus'taki 63° den 52° ye iniyor.
3. Okyanuslar kara kütlelerini kuşatıyor, Hind ve Atlas okyanusları Batlamyus'taki göl şeklinden kur-tarılıyorlar.

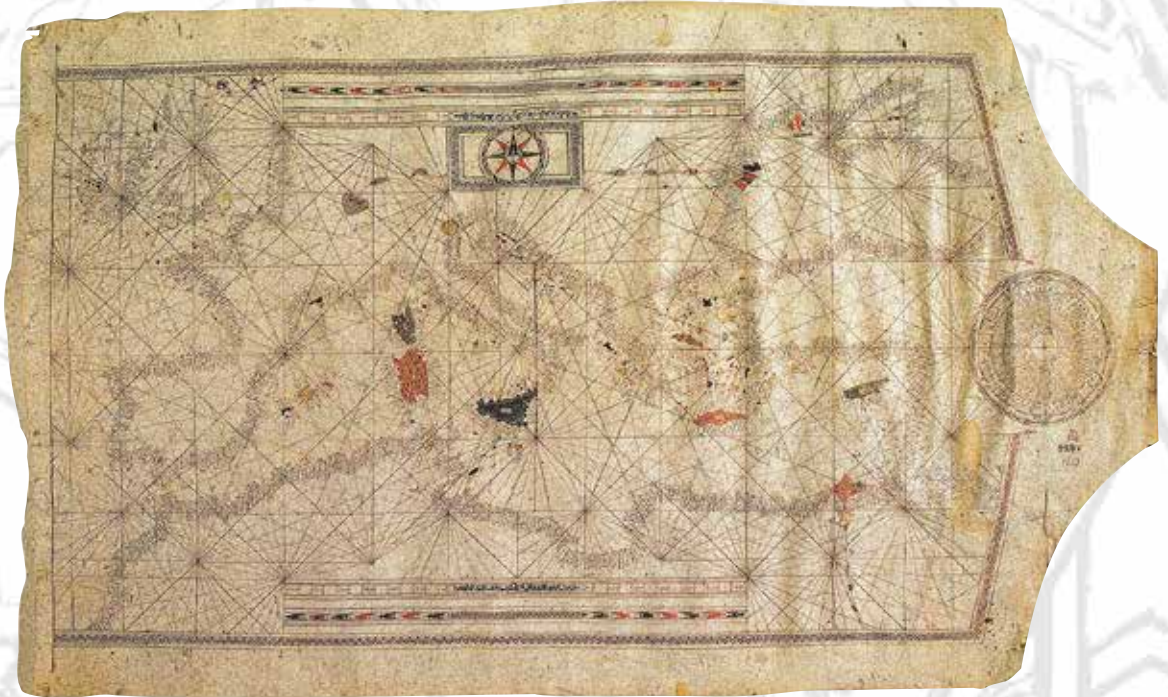
Yaşanılan yeryüzünün enlem boylam derecelerini ölçmek gayreti al- Ma'mün haritasından sonra İslam dünyasında salgın bir hastalık gibi yayılıyordu. Al-Ma'mün coğrafyacıları, sıfır meridyenlerini Batlamyus gibi Kanarya adalarından geçiriyorlardı. Yeryüzünün koordinatlarını ölçme işi o kadar ilerliyordu ki Müslümanlar Akdeniz'in uzunluğunu onuncu yüzyılın sonlarına doğru 44 ila 45 dereceye indirdiler. Bu kadar kısa zamanda ulaşılan düzeltme onları boylam dairelerinin başlangıç noktasını Kanarya Adaları'nın $17^\circ 30'$ derece batısına kaydır-dılar ve Toledo'yu $28^\circ 30'$ ile boylam ölçülerine esas aldılar.

Şekil 4a: Akdeniz'in 1300 yılından evvel yapılmış Arapça haritası

Bunun sonuçlarından biri olarak 13. yüzyıldan itibaren Avrupalı gemicilerin eline İslam dünyasından Akdeniz'in mükemmel haritaları geçti.

Bu gerçeği, Müslümanların haritaları yapma yönündeki çalışmalarını bilmeyen modern coğrafya tarihçileri, bunun Avrupalı haritacıların bir başarısı olduğunu savundular. Bir gerçek daha var, o da dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Akdeniz'in adeta Müslümanların bir gölü haline gelmiş olmasıydı. Bu gerçeği birçok araştırmalar arasında Polonyalı T. Levicki Arapça kaynaklara, E. Eickhoff daha ziyade Latince kaynaklara dayanarak mükemmel bir şekilde belirttiler.

Şekil 4b: Akdeniz'in 1413 yılında Ahmad at-Tanġi haritası

Sadece bir iki misal vermekle yetineceğim: Güney Fransa'nın Marsilya'dan Nis'e kadar olan sahili 891'den 973 yılına kadar Arapların elinde bulunuyordu (bkz. GAS XI, 11). 846 yılında Roma'yı ve Vatikan'ı işgal ettiler (aynı eser s. 8). Daha birkaç şehri ele geçirdikten sonra güneye çekildiler. Eickhoff'un ifadesine göre aşağı İtalya o yıllarda Arapların bir cirit atma meydanı haline gelmişti.

M. 9. yüzyılda yaşayan el-Ya'kûbî'nin bildirdiğine göre Basra'ya yakın Ubullâ'da yapılan dikişli gemiler, kuzeybatı Afrika'daki Massa limanı ile Afrika'nın güneyi ile Çin arasında ticaret münasebetlerini sağlıyorlardı. Diğer bazı Arap coğrafyacılar göre adı geçen Massa Avrupa ve Bizans ile İslam dünyasını bağlayan ticaret şehirlerinden biriydi (GAS XI, 384-385).

İslam dünyasının merkezinde ve doğusunda dünyanın enlem-boylam ağını genişletmek ve sıklaştırmak yönünde bir arı kovana gibi çalışılıyordu. 10. yüzyılda sferik trigonometriyi bu işe sokma gayretleri başladı. El-Birûnî'nin üç hocası Abu'l-Wafa' al-Büzacani, al-Huğandı ve Abü Nasr b. irâq birbirlerinden ayrı sferik üçgenin hesaplanmasını bulduklarını açıkladılar. Bu buluşlara dayanarak El-Birûnî sferik trigonometriyi müstakil bir disiplin olarak kurdu. El-Birûnî zamanına kadar boylam derecelerini bulmak için bir metot vardı, o da aynı ay tutulmasının iki farklı yerde ölçülmesiyle olan zaman farkı idi. Bu büyük hatalara sebep oluyordu, (şekil 6)

Boylam derecelerinin ay tutumuna dayanan eski metodu

boylam Bağdâd: $44^{\circ} 26'$

boylam Rom: $12^{\circ} 30'$ (Greenwich'den)

$\Delta_{Länge} = 31^{\circ} 54'$

$a = \text{zaman farkı}$

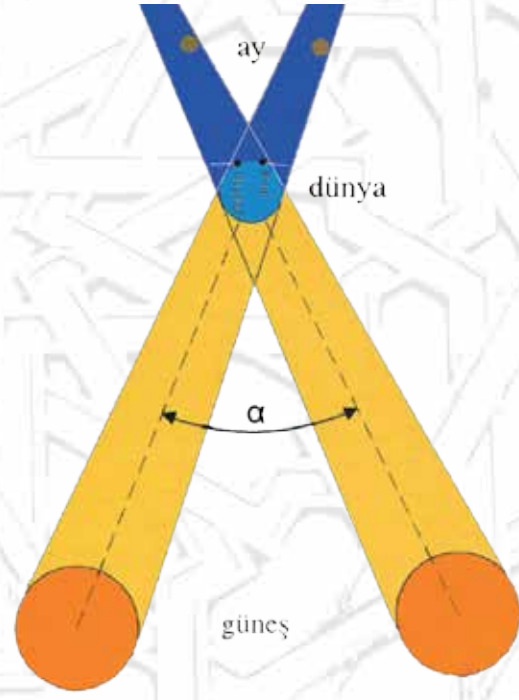
$31^{\circ} 54' - 2h 8min (360^{\circ} = 24h)$

Birûnî ise boylam farklarını bulmak için iki yerin enlemlerini ölçüyor, aralarındaki mesafeyi arşınıyor, sferik trigonometri metodu ile boylam farkını, yani iki meridyen dairesinin arasındaki açının büyüklüğünü hesaplıyordu. (şekil 7 GAS X, 152).

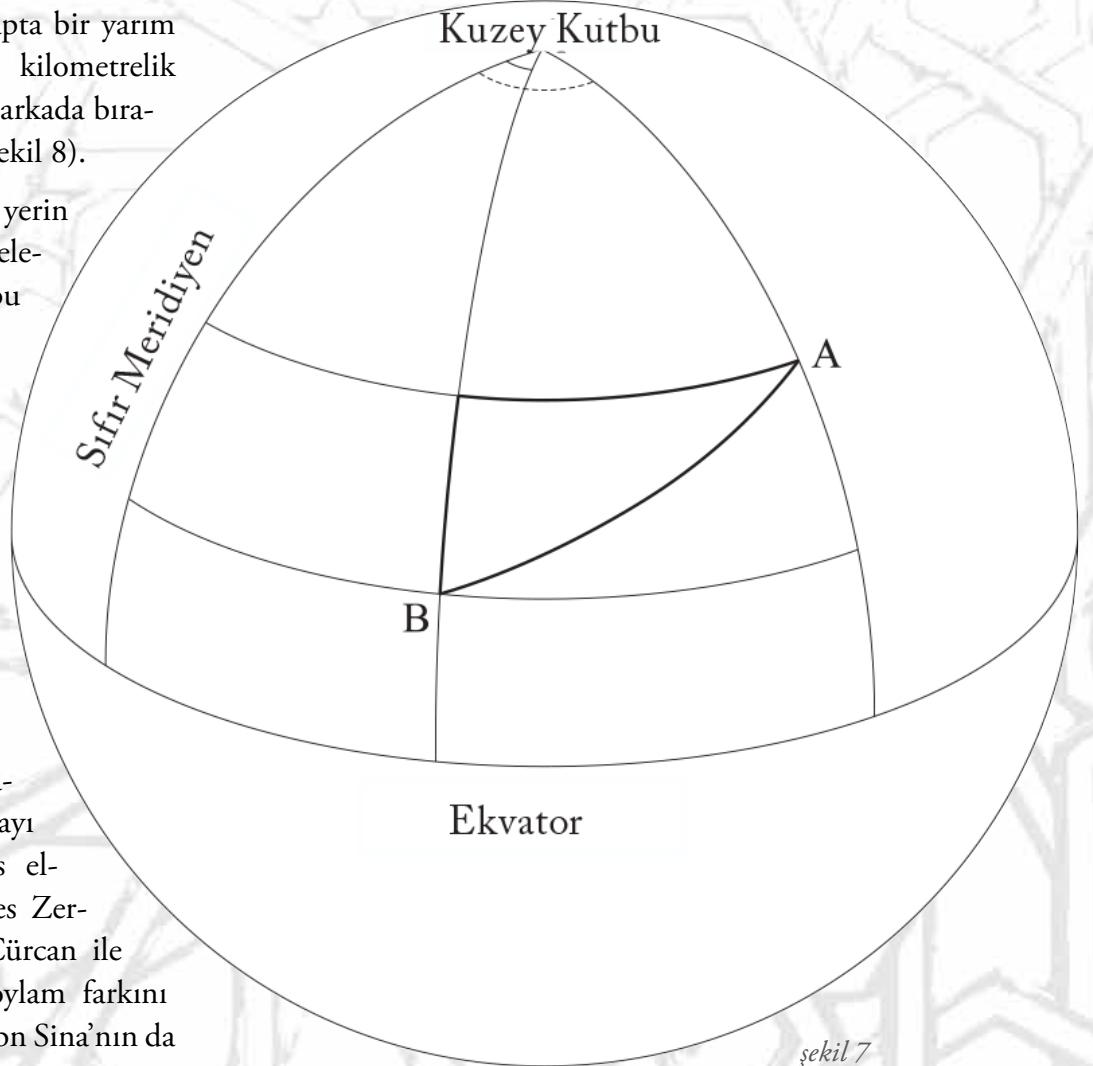
O bu metodu Gazne ile Bağdat arasında uyguladı. O adamlarını ve aletlerini ve büyük çapta bir yarım küre olarak ve 2000 kilometrelik yolu gidiş ve dönüşte arkada bırakarak gerçekleştirdi. (şekil 8).

O, böylece o kadar yerin enlem-boylam derecelerini buldu; onun bu sonuçlarını bugünkü değerlerle Ekvator karşılaştırsak şehirler arasındaki hata $6'$ ila $45'$ dakika arasında değişiyor. Bu sonuçtan daha iyisine Avrupa'da ancak 19. ve 20. yüzyılda ulaşıldı.

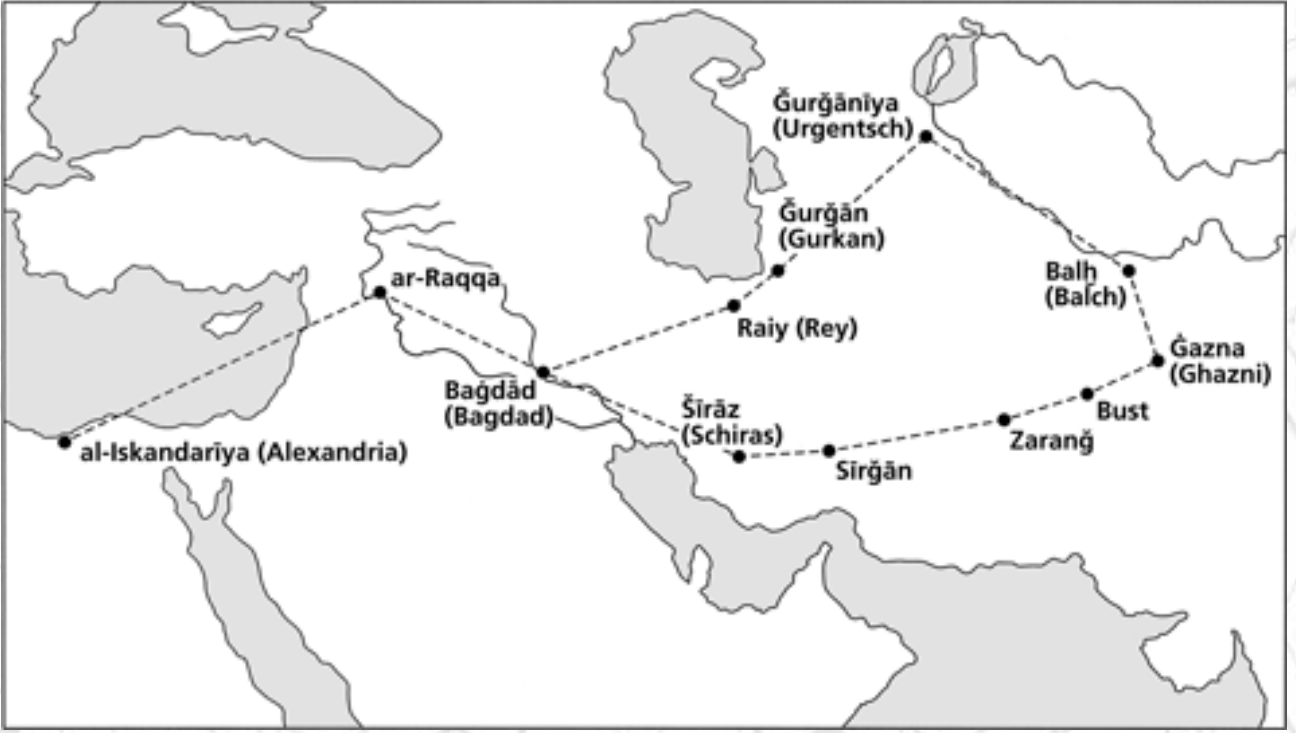
El-Birûnî bu münasebetle ilginç bir olayı anlatıyor. Emir şems el-Ma'ali'nin kızı prenses Zer-rin'in İbn Sina'dan Cürcan ile Bağdat arasındaki boylam farkını ölçmesini istediğini, İbn Sina'nın da

şekil 6

şekil 7

şekil 8

bu farkı ayın, o yerin meridyendeki pozisyonuna göre tespit edip 8° bulunduğunu yazıyor. Birûnî İbn Sina'nın metodunun yanlış değil mahzurlu olduğunu yazıyor.

El-Birûnî bu konulara dair yazdığı kitabı *Tahdid nihayat al-amakin* ile bilimlerin tarihine karşısına matematiksel coğrafyanın kurucusu olarak çıkıyor. Birûnî ve İbn Sina'ninkinden başka boylamları bulmak için biri İslam dünyasının batısında ortaya çıkan ve diğeri okyanuslarda geçerli olan bir metod 15. yüzyıldan itibaren tatbik ediliyordu. İslam dünyasında ayrıca ondan fazla enlem ölçme metodu tanınıyordu.

Boylam dairelerinin başlangıcının Kanarya adalarından $17^\circ 30'$ Atlas okyanusuna nakliyle çok önemli bir mesele ortaya çıkmıştı. Bununla İslam dünyasının muhtelif yerlerinde iki tip enlem-boylam cetvelleri ve iki tip harita yayılıyordu. İran'ın batısındaki Marağa şehrinde Hulagu Han'ın 1265 yılı civarında kurduğu rasathanede çalışmaya başlayan büyük astronom ve coğrafyacı Nasiruddin et-Tûsî ve meslektaşları bunu önlemeye başladılar. şöyle ki, onlar Birûnî ile başlayan Asya boylam derecelerini, İslam batı dünyasında kazanılan boylam dereceleri ile birleştirdiler. Bununla doğruya çok yakın ilk dünya haritalarının temelleri atılmış oldu. 14. yüzyılın ortalarına kadar bu bilgi İslam dünyasının her tarafına yayıldı. Bir ipucu olarak eklemek istiyorum. Eski harita ve coğrafya cetvellerinde: İstanbul'un boylamı $49^\circ 50'$, yeni cetvellerde $59^\circ 50'$

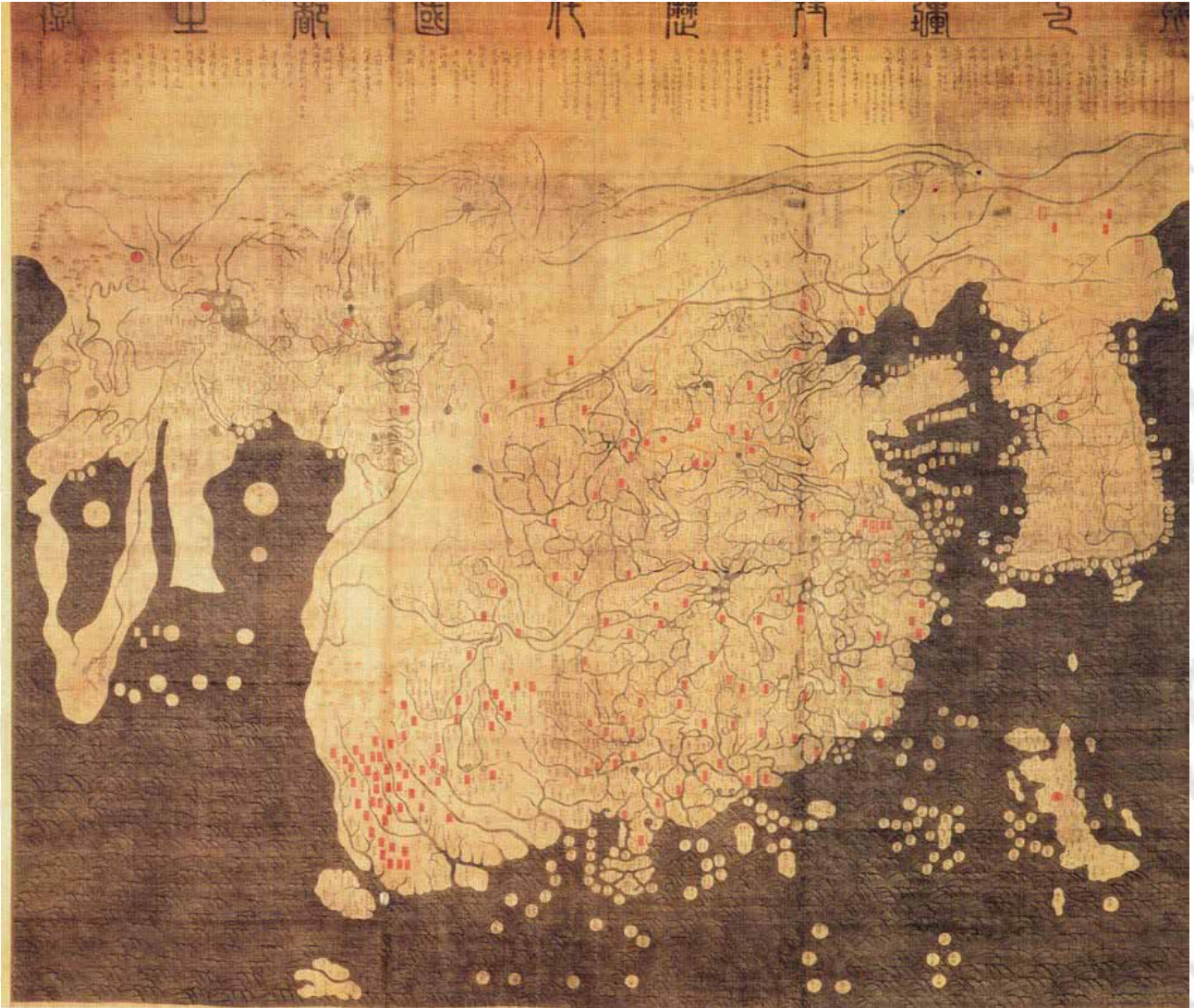
Bağdat boylamı 70° , yeni cetvellerde 80° Anadolu Türkiye'sinde bu bilgi 14. yüzyıldan itibaren yayıldı. İstanbul ve daha Rumların elinde bulunan Kuzey Anadolu da 15. yüzyıla kaldı.

Biraz evvel adı geçen rasathane sadece Batı Asya'ya bir canlılık getirmekten başka Çin'de yeni bir harita tasavvurunu ve yeni bir coğrafya bilgisini doğurdu. 14. yüzyılın başındaki büyük bir Çin tarihi, Marağa Rasathanesi'nden altı alet ve saatlerle bir de yer küresinin Cengiz'in torunu Kubilay Han'a gönderildiğini Arapça adlarıyla kaydediyor. Yer küresi (Kû-laî-yî -erzî). Küreyi su şeklinde tarif ediyor, küre odundandır, yedi parçası suyu gösteriyor. "Nehir ve gölleri ile birlikte karaları gösteren kısım açıktır renktedir üzerindeki karecikler memleketlerin büyüklüğünü ve bütün yolların uzunluğunu hesaplamayı sağlayacak şekilde belirtilmiştir diyor" Çin tarihi.

Gönderilen aletlerle Moğolistan'a giden coğrafyacı bir de bütün Çin'in coğrafyasını Kubilay Han'a yazmıştı (GAS X, 312).

1311, 1320 yılından itibaren Çin'de o yer küresine dayanarak yapılan dünya haritaları (şekil 9) ortaya çıktı. Bunlardan 1541 de yapılan bir harita üçgen şeklindeki bir Afrika haritasını ve Avrupa'yı da içine alıyor. Onu inceleyen iki Sinolog Walter Fuchs ve Joseph Needham çok ilginç sonuçlara vardılar. Afrika haritasında 100 ve Avrupa'da 35 şehrin Arapça adlarını buldular (GAS X, 323). Bu, Fuchs'u çok önemli bir hükme vardırdı. Şöyle diyor: "Ben Arap kartografya mirasının bize sadece tam nakletilmediğine değil, onların aynı zamanda denizcilerinin tecrübelerinin de bize iyice aksettirilmediğine inanıyorum" (aynı eser s. 324).

Konumuzla yani Asya kıtasıyla ilgilerini göz önüne alarak size kısaca, kitabımda geniş bir şekilde ele aldığım çok önemli iki haritadan bahsedeceğim. Bu haritalardan biri orta ve kuzey Asya'nın biri M. 13. diğeri de 16. yüzyılın ilk yarısında yapılmış haritaları (şekil 10, 11). Haritaların eskisinde: bu Kuzey Asya'nın Cengiz istilasını sırasındaki haritasıdır. İkincisi Kuzey Asya'nın doğru müşahedesine dayanılarak yapılan yeni haritasıdır. Bu haritalar *Türklerin şecereleri* adı altında Abu'l-Gazi Bahadır Han (ö. 1074/1663) tarafından yazılmış kitapla birlikte 1710 yılında Rus esaretine düşmüş, 1711 de Sibiry'a'nın Tobolsk şehrine sürülmüş Philipp Johann Strahlenberg tarafından 1715-1718 yılları arasında Almanca'ya tercüme edilmişti. Bu birkaç yıl sonra Fransızca'ya çevrilmiş olarak haritalarla birlikte Hollanda'nın Leiden şehrinde 1726 yılında yayınlandı. Bu haritalar maalesef coğrafya tarih-

Şekil 9: Afrika'dan Çin'e (Kore dilinde 1402)

çilerinin dikkatinden uzak kaldı. Bu haritaları oldukça geniş araştırdım (GAS X, 376-396). Ulaştığım sonuçlardan sadece birkaçını sunacağım. Onlar Halife Ma'mün haritasında olduğu gibi Kanarya adalarını sıfır meridyeni olarak alıyorlar. Bağdat'ın boylamı 70° kuzey ve doğudaki büyük okyanusu Çağatayca olarak Azoh Zingis yani Azgın Deniz diye tanımlıyor.

Şekil 10: Kuzey ve Orta Asya (13. yüzyıl) Abu l-Gazi Bahadur Khan kitabından

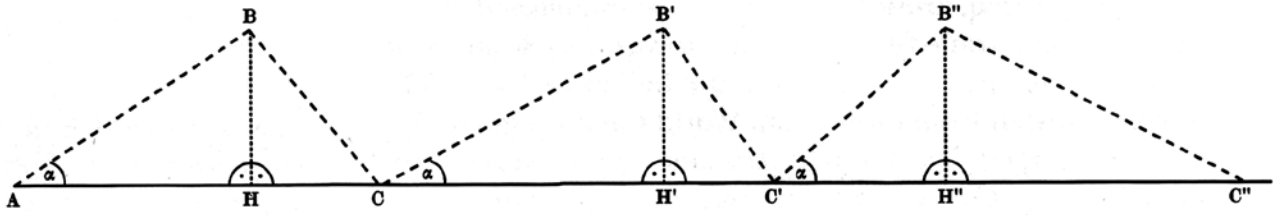
Şekil 11: Aynı yerlerin 16. yüzyıldan kalma haritası (aynı kaynak)

Çok ilginç sonuçlara Asya'dan kuzey denizine uzanan nehirlerin denize dökülme noktalarının enlem ve boylam derecelerinin, Asya'nın Avrupa'da son asırlarda yapılan haritalardaki benzerliğini hayretle gördüm (GAS X, 392).

Karadeniz'in, Hazar Denizi'nin ve haritada görünen göllerin şekil ve koordinatları bugünkü şekil ve enlem-boylam derecelerine çok zaman hayret verici bir yakınlık gösteriyor. Her iki haritada gördüğüm en hayret verici yenilikler Japonya'nın şeklidir. Müslüman coğrafyacılar 9. ve 10. yüzyıldan itibaren Japonya'dan bahsediyorlar, ama onların kartografik çizimini ilk defa bu iki haritada buluyoruz.

Bu iki harita Asya'nın, özellikle Kuzey Asya'nın coğrafyasının daha 14. yüzyılın sona ermesinden önce İslam coğrafyası çerçevesinde çok yüksek bir düzeye ulaştığını gösteriyor.

Bu her iki haritada konu dışı bırakılan Güney Asya'ya gelince, bu yönde ayrıntılara girmeden, 14., özellikle 15. yüzyıllarda Hint Okyanusu'nun sahillerinin ve adalarının kartografik görüntülerinin doğruya çok yaklaştıklarını söylemekle yetiniyorum. Orada miladi 8.yüzyıldan beri gelişmekte olan denizcilik 15. yüzyılda çok yüksek bir düzeye ulaşmıştı. Müslüman deniz bilginlerinin ulaştıkları bilgi ve metotlar 16. yüzyılda Hint Okyanusu'na gelen Portekizlileri ve diğer Avrupalıları hayrete boğuyordu. Sadece bir misal olarak zikrediyorum. Onların okyanussal uzaklıkları ölçmek yönünde geliştirdikleri metotla Afrika'nın doğu sahili ile Sumatra arasındaki mesafeleri çok küçük hatalar ile ölçebiliyorlardı. Onların doğruluk sonucuna Avrupa denizciliğinde ancak 20. yüzyılın ilk yarısında ulaşılabilmisti (şekil 12).

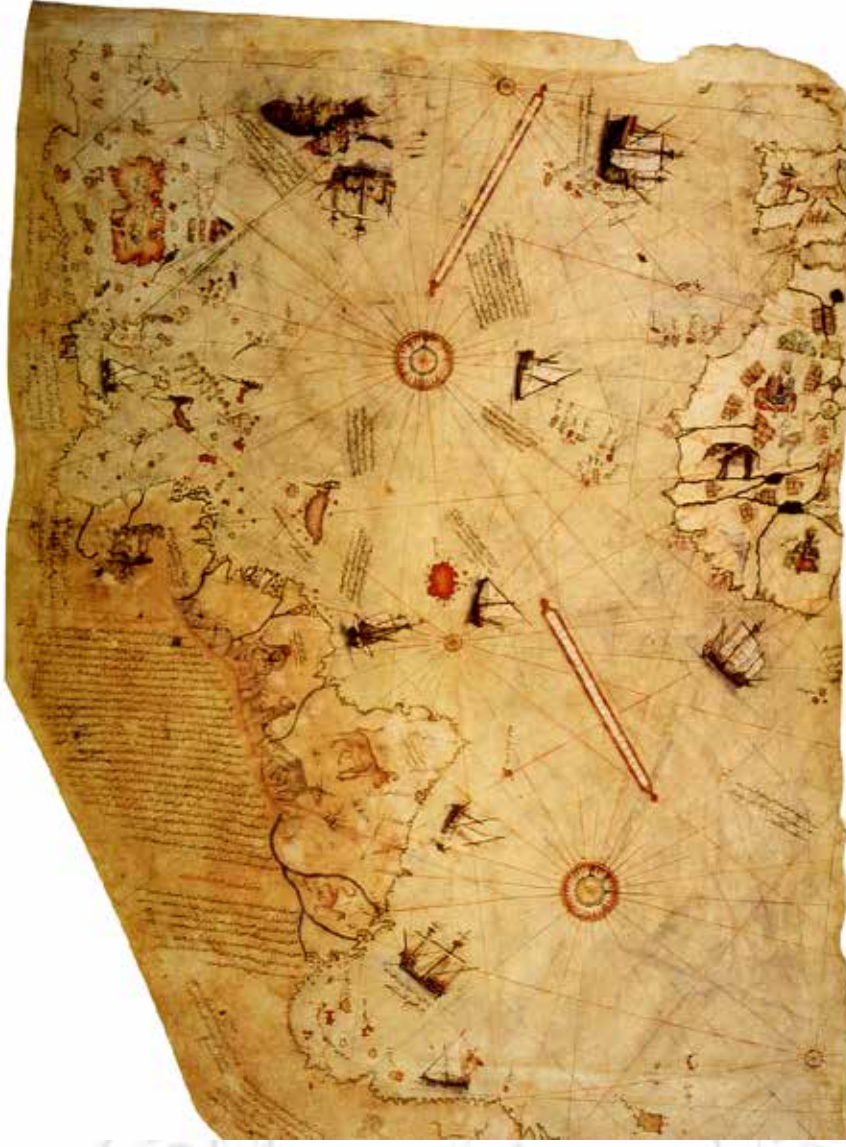

Şekil 12: Açık denizlerde, Okyanuslarda katedilen mesafelerin ölçülme metotları

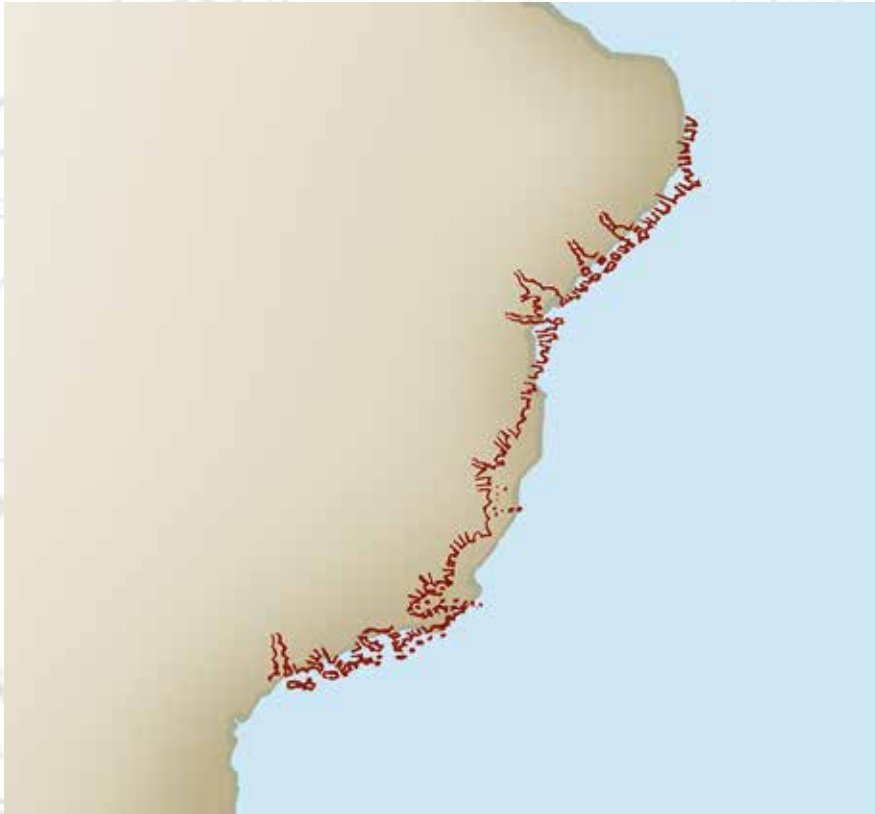
İtalyan coğrafyacı Livio Sanuto 1588 yılında yazdığı kitabında Arapların Zanzibar'dan Ümit Burnu'na geçerek güney kara parçasına yollandıklarını kaydediyor (GAS XI, 387; XIII, 164). Hint okyanusu ile ilgili olarak şunu söylemek istiyorum. Bazı bilginler Arapların Avustralya'ya ulaştıklarına inandıklarını dile getirdiler (GAS XI, 223, 440).

Müslümanların daha M. 10. yüzyılın birinci yarısından itibaren Asya'ya okyanus üzerinden ulaşmak için Portekiz sahillerinden başlattıkları ve sık sık tekrarladıkları deniz seferleri muhtemelen 12., 13. yüzyıldan itibaren Afrika'dan ve Hint okyanusundan devamla Amerika kara kütesinin tanınmasını sağladı. Bize ulaşan üç harita, Pîrî Reis'in haritası (şekil 13), Cava'luların haritası (şekil 14) ve bugüne kadar bu konuda hiç göz önüne alınmamış olan Macellan haritası (şekil 15)'nin yapımı Ch. Kolumb'dan evvel birkaç yüzyıllık bir çalışmanın ürünü oldukları inancına götürüyor.

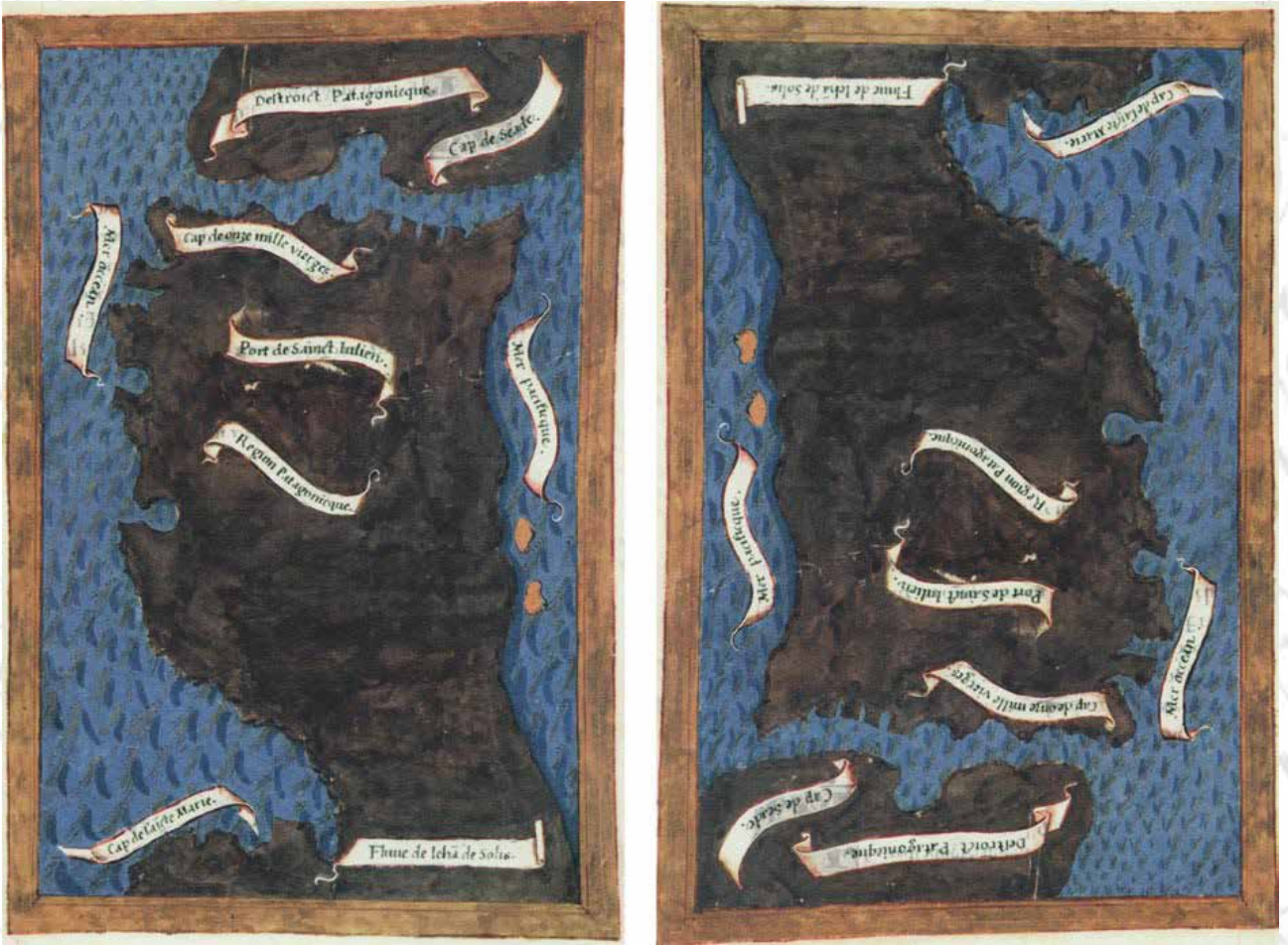
İslam dünyasında 9. yüzyılın ilk çeyreğinden beri devamlı olarak gelişen matematiksel coğrafya ve kartografyanın Avrupa'ya ulaşma konusuna gelince, ben bu konuyu kitabımın X, XI, XII ve XIII. ciltlerinde çok geniş bir şekilde aydınlatmaya çalıştım. Size bu konuşmanın çok dar sınırları içerisinde sadece bir kaç önemli nokta iletmekle yetineceğim.

Şekil 13: Piri Re'is'in Atlantik haritası

Şekil 14: Brezilya batı sahillerinin Cava haritasından modern bir haritaya nakli

Şekil 15: Güney Amerika'nın (1521'de) Magellan'ın eline geçen haritası

İslam dünyasında gelişmekte olan tecrübî bilimlerden astronomi, matematik, fizik, kimya, tıp ve diğer dallardaki kitapları M. 10. yüzyıldan itibaren Latinceye ve bazı diğer Avrupa dillerine çevrildiler. Bu alma ve özümleme işi beş yüz yıl kadar sürdü. Çok gariptir ki, ilk coğrafya kitaplarının çevirisi ancak on altıncı yüzyılda başladı ve bu, bir kaç kitaba bağlı kaldı. Coğrafi enlem, boylam cetvelleriyle, haritaların Latinceye çevirisi işi on iki ve on üçüncü yüzyılda başlamıştı, bu on sekizinci yüzyıla kadar sürdü.

Ben Avrupa kütüphanelerinde bulunan 80 kadar enlem ve boylam cetvelini etüt ettim, onların özelliklerini kitabımın 10. cildinde (GAS X, 205-267) belirtmeğe çalıştım. Ortaya çıkan cetveller, bazılarının doğrudan doğruya Arapçadan çevirimler olmalarının yanında büyük bir kısmı muhtelif karakterde olan Arapça çevirilerden hiçbir işe yaramaz karmakarışık cetvellerdir. Bunlardan hiç bir harita yapılamayacağı gerçeği bir yana, Avrupa'da da gerçekten enlem boylam derecelerine dayanan hiçbir ciddî harita 18. yüzyıla kadar yapılmadı.

Avrupalı ilgililer kendilerine birçok yollardan ulaşan Arapça enlem boylam cetvellerinden yeni bir çok karışık cetveller yapmaktalarken 1534 yılında İslam dünyasına Fransa'dan bir misyoner olarak gönderilen Guillaume Postel dönüşünde İstanbul'dan Abu l-Fida' (öl. M. 1331) nın *Taqwim al-buldan* adlı kitabını getirdi. Bu birçok Arap coğrafyacılarının sonuçlarını birbirleriyle karşılaştıran mukayeseli bir koordinatlar elkitabıdır. Şu kadar var ki, o sadece hicri 8. yüzyıldan evvelki sonuçları tanıyordu. Bunlar, başlangıç meridyeninin Toledo' nun 28° 30' batısında Atlas okyanusuna kaydırılmasıyla geçerliliklerini kaybetmiş olan boylamlara dayanıyordu. Bunu Avrupalılar maalesef bilmiyorlardı. Abu l-Fida'nın kitabını İngiliz coğrafyacı John Dee "Zamanımızda ilahî olarak ortaya çıkan ışık" diye değerlendiriyordu (GAS XI, 77). Diğer bir İngiliz bilgini kitabın bir nüshasını Suriye, Irak ve İran da

aratıyordu. Bu kitap vasıtasıyla Avrupa'nın kuzeyinden, doğu Asya'ya gemi ile ulaşabilmeği öğrenmek İngiltere'de bir çok bilgini hayrete düşürmüştü (GAS XI, 80). Avrupa'da şöhreti yayılan Abu l-Fida'nın kitabı Tübingenli Alman coğrafyacısı, astronomu ve matematikçisi Wilhelm Schickard'ı yer yüzünün büyük bir kısmının doğru ölçülere dayanan haritasını yapmak hususunda büyük bir ümide kaptırmıştı. O çok uzun bekleme ve büyük gayretlerden sonra kitabın bir nüshasını Viyana'dan ödünç olarak getirtmişti, Latinceye büyük bir kısmını çevirmiş ve şerhetmişti, maalesef bir veba hastalığıyla hayatını kaybetmiş (öl. 1634); eserini tamamlayamamıştı.

Resmini Frankfurt'taki Enstitümüzün merdiven koridoruna astığım Schickard'ı hemen hemen her gün hatırlar, Abu l-Fida'nın kitabının koordinatlarının onun istediği haritayı yapmaya yetmeyeceğini düşünür, arzuladığı haritanın İslam dünyasında çoktan yapıldığını bilmemesine hayıflanırım. Şimdi biraz da bu haritalardan çok kısa bahsetmek istiyorum:

Yukarıda sözü geçen Halife al-Ma'mün'un coğrafya ve haritasının İspanya'da tanınmasından bir zaman sonra Endülüslü bilgin al-İdrisî, Norman Kralı II. Roger' in misafiri olarak 1138 yılında Sicilya'ya gelmişti. Kral ondan bir dünya coğrafyası ve haritası yapmasını istemişti. O bu işi 1154 senesinde çok hacimli bir kitap, bir dünya haritası ve 70 parça haritayla yerine getirdi, kitap yüzyıllarca

Avrupa'nın en mükemmel coğrafyası olarak varlığını taşıdı. Dünya haritası geniş çapta Ma'mün haritasına dayanıyordu, ama Asya ile ilgili çok yenilikler taşıyordu (şekil 16).

Şekil 16: Al-İdrisî'nin 1154'te Nordmanya kralı Roger'e yaptığı dünya haritasının bir kopyesi (14. yüzyıl)

Halife al-Ma'mun haritasının, günümüze kadar yetişmiş, Avrupa'lı en mükemmel taklidi 13. yüzyılda yaşayan Brunetto Latini'nin adını taşıyor (şekil 17). Aynı yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın başında İslam Akdeniz ve Karadeniz haritalarının mükemmel taklitleri Avrupa'da yayılmaya başladı.

Şekil 17: Brunetto Latini'nin (1265 te) yaptığı al-Ma'mun haritasının kopyesi

İslam dünyasında yapılan haritaların 14. ve 15. yüzyılda yavaş yavaş Avrupa'ya ulaşmakta olduğu bir sırada, Baltamyus'un adını taşıyan coğrafya ve haritalar 15. yüzyılın ilk çeyreğinde Latinceye çevrildi, 1477 yılında basıldı. Bu haritalar çok süratli bir şekilde birçok değişikliklerle bir çığ gibi yayıldı. Çok gariptir ki, ömrünü Batlamyus'un haritalarına adanmış olan Gastaldi adındaki bir İtalyan 1560 yılında Batlamyus haritalarından ayrılan yeni bir tip Asya haritası yayınladı. Bu onun dostları haritacıları şaşkınlığa düşürmüş olmalı ki önemli çağdaşı Ortelius, onun haritasına dayanarak yeni bir dünya haritası yapıp, altına şu notu eklemiştir: "Bununla okuyucuya Asya'nın yeni bir tanıtımını gösteriyoruz, bunu coğrafyaya çok büyük hizmet etmiş olan insan Gastaldi, Arap coğrafyacısı Abu l-Fida'nın izinde yaptı (şekil 18).

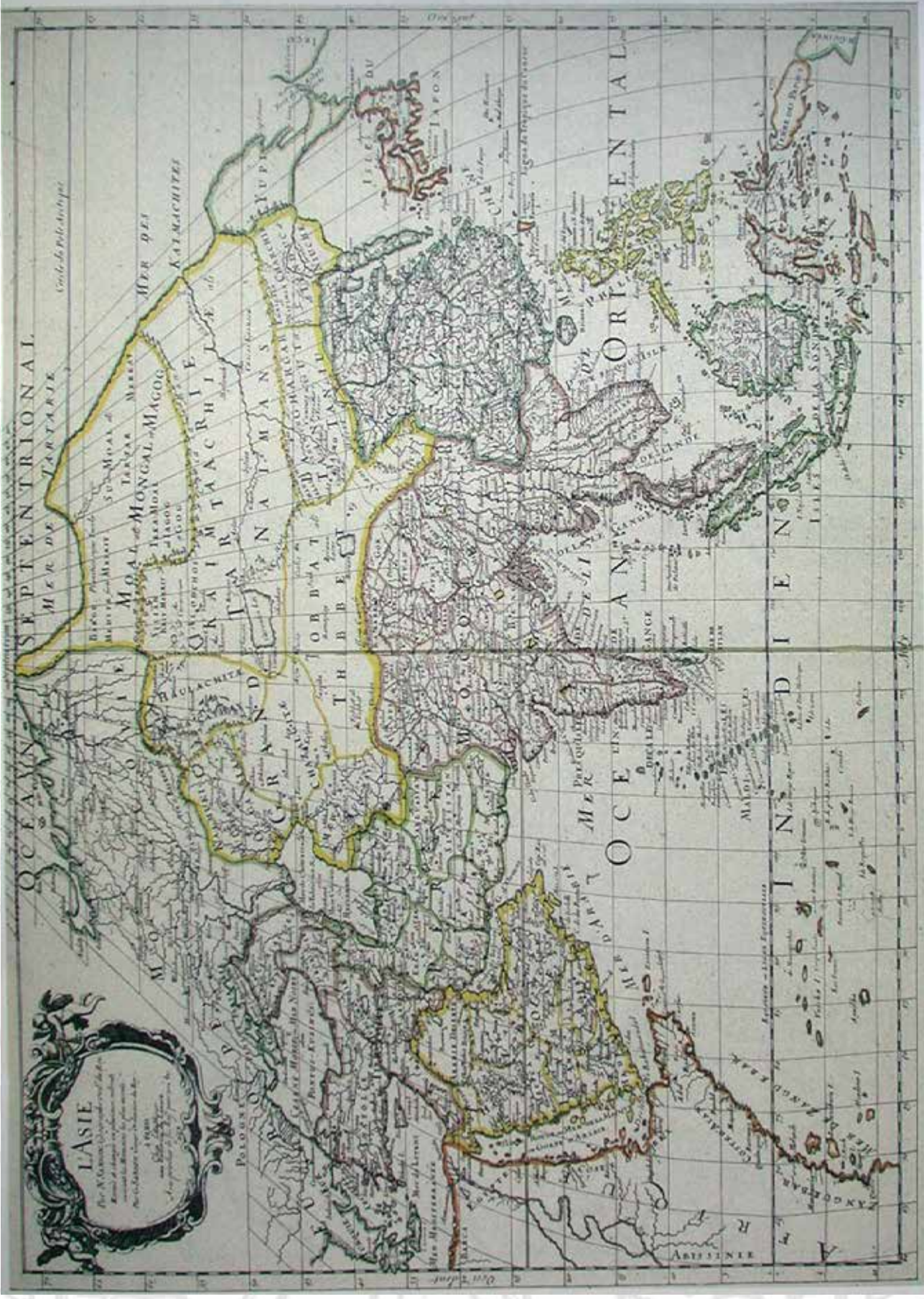
şekil 18: Abraham Ortelius'un dünya haritası (1567)

Gastaldi'nin haritasını Venedikliler, dört sene sonra parlamentolarının şeref duvarına astılar.

Kartografya tarihinin İslam kültür dünyasındaki gelişmesini bilmeyen bazı tarihçileri Gastaldi'nin haritasının gerçekten Abu l-Fida'dan alındığına inandılar. Onu son yıllara kadar kütüphanelerde aradılar. Gerçek şu ki Abu l-Fida' ne harita yapmıştı, ne de onun verdiği enlem boylam dereceleri adı geçen haritayı yapmaya kâfi gelirdi. Gastaldi eline İslam dünyasından ulaşan bir Asya haritasını Latinceye çevirmişti.

Vurgulamak isterim ki, Batlamyus coğrafya' sının Latince çevirisinin 1477 yılındaki baskısı ile başlayan harman karman haritalar merhalesi, Gastaldi'nin Asya haritasının 1560 yılında ortaya çıkmasıyla silinmek yoluna girmişti. Ortelius, Mercator gibi kartograflar onun yoluna girmişlerdi. 17. yüzyıldan itibaren genelde İslam kültür dünyasından gelen haritaların esas alındığı, tercüme edildiği pek saklanmıyordu. Bu anlamda Alman Olearius' un 1637 de getirdiği İran-Doğu Anadolu haritası (GAS XII, 211) ile Fransız kartografı Nicolas Sanson' nun bazı haritalarını zikretmek isterim (şekil 19). Ben buraya kadar sadece matematiksel coğrafyadan ve haritacılıktan söz ettim. Şimdi de bir kaç cümle ile insan coğrafyasına, modern tabiri ile anthropogeographie'ye dokunmak gerekçesini duyuyorum.

Müslümanlar bu alana dair ilk basit kitaplarını M. 9. yüzyılın başlarında yazmaya başladılar. Onlar bu yönde Yunanlılardan hiç faydalanmamış görünüyorlar. Coğrafya tarihinin garip gelişmelerinden biri Müslümanların daha 9. yüzyılın ikinci yarısında İslam dünyasının sınırları dışındaki ülkelere uzanan

Şekil 19: Nicolas Sanson (1669) un Avrupa'ya kazandırdığı bir arap haritası

bir ilgi göstermiş olmalarındadır. Bu süratli gelişme, onların Sâsânî-Iran' da beslenen bir coğrafyadan etkilenmiş olmalarında aranabilir. Coğrafya alanında kazanılan sürat, araştırmacıların sayısındaki artış, diğer alanlardan gelen yüksek düzeydeki destekleme sonucu, İslam'ın dördüncü, M. 10. onuncu yüzyılının sonlarında ve onu takip eden yüzyılın başında coğrafya tarihinin tanıdığı en büyük şahsiyetlerden ikisi varlıklarını gösterdi. Bunlardan biri al- Maqdisî, yanlışlıkla al-Muqaddasî diye tanınmış olan bilgin. O tahminen M. 946 ila 1000 yılları arasında yaşamıştı. O dünyayı kendi müşahedesini ile tanımak için 20 yaşında başladığı 20 yıllık gezisinin ürünü olan muazzam kitabını yazmıştı. Alman oryantalisti A. Sprenger 19. yüzyılın ortasında onun coğrafya kitabının bir yazmasını Hindistan' da bulup okuduktan sonra Alman coğrafyacılarına Hindistan'dan ve dönüşte yoldan mektuplar yazarak hayranlığını bildiriyordu. Daha sonra 1864 yılında doğunun posta ve seyahat yolları diye yazdığı kitabında o, al- Maqdisî' yi şöyle anlatıyordu. "Gelip giden en büyük coğrafyacı. Belki de, o kadar çok gezip, o kadar çok müşahede eden, topladığını o kadar planlı işleyen bir adam yoktur." (GAS XIV, 237) Onun üzerinde, o kadar uzun zaman çalışan, kitabının büyük bir kısmını Fransızcaya çeviren coğrafya tarihçisi A. Miquel onu "pek büyük yeni bir beşeri coğrafyanın kurucusu" diye değerlendiriyordu (GAS XIV, 244).

Diğer büyük coğrafyacı Abu r-Raihan al-Birünî'dir. O matematiksel coğrafya'nın kurucusu olmaktan başka, Hind medeniyetine dair yazdığı *Tahqiq mali'l-Hind* adlı kitabıyla yabancı bir kültür dünyasının din, örf, adet ve bilgilerini kendi müşahedelerine dayanarak, insanlığın her çağında numune sayılabilecek bir objektivite ile yazabilen eşsiz bir bilim ve medeniyet tarihçisi olarak karşımıza çıkıyor. O şöyle diyordu: "Bu kitap polemik değildir, sadece gerçeklerin anlatılmasıdır. Ben Hindlilerin teorilerini oldukları gibi ortaya koyacağım. Bunun yanında Yunanlıların benzer teorilerini, aralarındaki akrabalığı göstermek için zikredeceğim" (*Tahqiq mali'l-Hind*, ed. E. Sachau, London 1887, S. 4; F. Sezgin, *Wissenschaft und Technik im İslam I*, 33).

Müslümanların insan coğrafyasındaki yerlerini bu konuşmamın dar çerçevesinde belirtemeyeceğim. Onları kitabımın 14. ve 15. ciltlerinde bilebildiğim kadar anlatmaya çalıştım. Şimdi sadece üç Osmanlı coğrafyacısından çok kısa bir şekilde bahsedeceğim. Pîrî Re'is, Abü Bakr b. Bahram ad-Dimaşqi, Evliya Çelebi.

Pîrî Re'is 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın ilk yarısında yaşamış en mükemmel Akdeniz coğrafyasının müellifi. Akdeniz İslam dünyasında Pîrî Re'is ten evvel çok iyi işlenmiş, 13. yüzyıldan önce sahillerin ve adaların haritaları oldukça mükemmel hale gelmişti. Bunların geliştirilmesi gereken kısımları Osmanlılar, bu arada Pîrî Re'is tarafından ve diğer Osmanlılar tarafından yerine getirildi. Pîrî Re'is'in katkılarından biri deniz arkeolojisi ile ilgiliydi. Onun adını taşıyan Atlantik haritası ise İspanyolların eline düşen bir Arapça haritanın tercümesi idi.

Abü Bakr b. Bahram ise kalan eserlerine göre Anadolu, İran'ın ve Arap Yarımadası'nın insan coğrafyasını, Evliya Çelebi'nin yansına bize en iyi aksettiren coğrafyacı diye vasıflandırılabilir.

Evliya Çelebi ise 40 yıl süren bir seyahat esnasında kendi müşahedeleriyle ve kütüphanelerdeki etütleriyle toplanan malzemenin Asya, Avrupa ve Afrika'ya uzanan çok geniş bir alanın on ciltlik bir muazzam beşeri coğrafyasının yorulmak, dinlenmek bilmez müellifidir.

Alman coğrafyacı Hanno Beck 1954 yılında Oscar Peschel' in 1877 yılında yazdığı coğrafya tarihi hakkında şöyle diyordu: "Peschel kendisinden evvel ve sonra birçoklarının yaptığı gibi daha var olmayan bir ilmin tarihini yazdı. Maalesef Beck evvelki ve sonraki birçok meslektaşları gibi İslam kültür dünyasında başarılan muazzam coğrafyadan habersizdi.

Erciyes Üniversitesi
Basın Yayın Müdürlüğü tarafından hazırlanmıştır.
Temmuz 2015